

Mihne Dönemi Tartışmalarının Hadis Rivâyetine Yansıması (Buhârî Özelinde Bir Değerlendirme)

Nuri TUĞLU*

ABSTRACT

Effecets The Episodes of Mihne Period on Hadith Narration (An Examination on The Bukhari Keys): Aim of this paper is partially to examine effecets the episodes of mihne period on hadith narration. Our purpose is not to examine mihne episodes completely but partially. The paper is restricted with İmam el-Bukhari. Episodes of Mihne stem from the discussions like act of people, creation of Quran etc. As a result of those discussions, muhaddiths is tortured by governors and some islamic theologians especilly Mutazila. On the other hand some muhaddiths also tortured by the others. One of those muhaddiths is Bukhari. Zuhli who is teacher and colleague of Bukhari has caused Bukhari to be exiled from Nisabur. Discussions of Mihne period and other teological disputes caused that Muhaddiths appeared a negative stand against some theologian. This negative stand reflected in hadith narration. The narration of persons has been considered, according to their possitions in those disputes.

KEYWORDS: İmam el-Bukhari, Mihna, Narration of hadith, halku'l-Qoran, teological disputes.

Giriş

Arapça bir kelime olan *mihne*; “bir şey üzerine inceden inceye düşünmek, denemek, soruşturmak, imtihan etmek, temizlemek, kırbaçla vurmak, niyetini ortaya koymak gibi anlamlara gelmektedir”.¹ Kavram olarak; “sultanın bir insanı sorgulamak maksadıyla tutuklaması ve onu yapmadığı, söylemediği şeyleri kabul edinceye kadar baskı altında tutması”² demektir. Hadis tarihinde, “Halku'l-Kur'ân/Kur'ân'ın yaratılmışlığı” meselesi hakkında görüşlerinin açığa çıkarılması ve Halku'l-Kur'ân fikrini kabul etmeleri için hadisçilere yapılan

* **Yrd. Doç. Dr.**, Süleyman Demirel Ün. İlahiyat Fakültesi.

1 İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Muhammed b. Mukrim el-Misrî, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut 1414/1994, XIII, 401.

2 İbn Manzûr, a.y. Mihne kavramı hakkında geniş bilgi için bkz. Koçyiğit, Talat, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, Ankara 1988, s. 192 vd.; Özafşar, Mehmet Emin, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, Ankara 1999, s. 14-19. Özafşar, söz konusu eserinde, mihneye maruz kalan bazı alimler hakkında önemli bilgiler vermektedir.

sorgulamalar ve baskıların yaşandığı devire mihne dönemi denilmektedir.³ Hadisçiler açısından “Halku'l-Kur'ân” ve “Kulların Fiilleri” vb. konulardaki tartışmaların neticesi olarak ortaya çıkan “mihne”, sadece dönemin hadisçilerini değil aynı zamanda İslâm düşüncesi tarihini fikrî, sosyal ve siyasi açılarından etkilemiştir.

Mihne döneminde yapılan “Halku'l-Kur'ân” tartışmalarının sonucunda aralarında Ahmed b. Hanbel (241/855) olmak üzere, Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu kabul etmeyen pek çok hadis âlimi siyasi yönetim tarafından sorguya çekilmiştir. Bunlar arasında bizzat el-Me'mun⁴ tarafından imtihan edilen Yahya b. Ma'in (ö.233/847) ve İbrahim ed-Devrakî (246/860) gibi büyük muhaddisler de bulunmaktadır. Halku'l-Kur'ân meselesinde Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu kabul eden Mu'tezile'ye mensup, aynı zamanda yöneticilere de yakın olanlar, hadisçilerin konuyla ilgili görüşlerini öğrenmek maksadıyla sorgulanmasına sebep olmuşlardır. Ebu Hanîfe'nin torunu İsmail b. Hammad (212/827) ve Bîşr b. Gıyâs el-Merîsî (218/833) gibi bazı Hanefî Mu'tezilîler⁵ de bu sorgularda görev almışlardır. Bu durum dönemin hadisçileri için nefreti mucib bir hadise ve bu hadiselerin cereyan ettiği bir dönem olarak tarih sayfalarında yerini almıştır.

Bu çalışmada, öncelikle mihne döneminin önemli tartışma konularından Halku'l-Kur'ân ve kulların fiilleri hakkında yapılan tartışmalar ve bu meselelerle ilgili bazı görüşler verilerek İmam Buhârî (256/861) bağlamında hadisçilere ve hadis rivâyetine yansayan yönü üzerinde durulacaktır.

1. Mihne ve İmam Buhârî

Mihne döneminin tartışılan konularının bir taraftarı olarak, zamanın getirdiği sıkıntılardan nasibini alanlardan biri de İmam Buhârî'dir. Buhârî'nin yaşadığı dönem, mihne olaylarının yaşandığı devreye tekabül edip, ilim tahsili bakımından onun yetişme dönemine denk gelmektedir. Buhârî'nin ilim tahsili için ikamet ettiği bölge, mihneye sebep olan şiddetli tartışmaların yapıldığı bir coğrafyadır. Şüphesiz onun da bu tartışmalardan uzak durduğunu iddia etmek ya da tartışmaların dışında kaldığından söz etmek oldukça zordur. Zira o, mihne döneminin temel tartışma konularından biri olan Halku'l-Kur'ân'ı

3 Hadis tarihi açısından bakıldığında, Abbasî Halifelerinden Me'mun (198-218/813-833), Mu'tasım (218-227/833-841) ve Vâsik (227-232/841-846) dönemlerinde yaşanan “mihne” akla gelmektedir. Bu dönemde hadisçiler, zümre olarak sıkıntılı dönemi yaşamışlardır. Bkz. Koçyiğit, a.g.e., s. 192-221.

4 el-Me'mun, şahsiyeti itibarıyla hadisçilerle yakın ilişkileri olan ve hadis ilmine ehemmiyet veren bir kişiliğe sahiptir. O, hadis ve hadise ait ilimlerin öğrenilmesine büyük destekler vermiştir. Ancak mihne hadisesine bulaşması, tamamıyla Mu'tezile'ye mensup danışmanlarının tesiriyle olmuştur. Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Sakallı, Talat, *Halife Me'mun ve Hadisçilerle olan Münasebetleri* (I-II), Erciyes Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Kayseri 1990 (ayrı basım), S.6, ss. 264-270, S.7, ss. 113-117.

5 Burada Hanefî Mu'tezilîler ifadesinden kastımız, kelâmî görüşler bakımından Mu'tezilî, amelî konularda da Hanefî mezhebinin metodunu benimseyenlerdir.

tartışanların Ehl-i Hadis kanadında yer almaktadır. Böyle olunca Halku'l-Kur'ân tartışmalarında Buhârî, muhtevası itibarıyla ehl-i hadisin tarafında olduğunu gösteren *Halku Efâli'l-İbâd* adlı bir eser kaleme almıştır.⁶ Bu eserdeki ifadelerinden onun "Kur'ân'ın mahlûk olduğu" yönündeki görüşe şiddetle karşı çıktığı anlaşılmaktadır. Ancak kendisi bu konuda Ahmed b. Hanbel ve diğer hadisçilerden biraz farklı düşünmektedir. Bu sebeple Buhârî, Irak bölgesinden dönüşte uğradığı Nisabur'dan kısa süre içinde ayrılmak zorunda kalmıştır. Hâdise şöyledir:

İmam Buhârî'nin hocası olan Muhammed b. Yahya ez-Zühî (258/872), Nisabûr'un ileri gelen ve çevrede tanınan büyük muhaddislerden biridir. Buhârî Nisabûr'a gelince onu karşılayanlar ve ilmîni takdir edenler arasında bizzat ez-Zühî de bulunmaktadır. ez-Zühî bir ders esnasında öğrencilerine "Sakin Buhârî'ye kelâm konusunda bir şey sormayın. Olur ki, bizim görüşlerimize ters düşen bir cevap verir; sonra da onunla aramız açılır. Horasan bölgesindeki Nâsibî, Mürcü ve Râfızîler bize karşı şamata çıkarır" diyerek endişelerini dile getirir. Ancak Buhârî'den bir şeyler öğrenmek isteyenler onun etrafına toplanırlar. Kendisini dinlemeye gelenlerden biri ayağa kalkarak, Kur'ân-ı Kerîm okurken söylenen lafızların yaratılmış olup olmadığını sorar. Bunun üzerine Buhârî; "Fiillerimiz yaratılmıştır. Telaffuzumuz da fiillerimizden biridir." diyerek cevap verir. Orada bulunanlar arasında Buhârî'nin kastettiğinin ne anlama geldiği tartışma konusu olur. Meclis dağılır ama bu tartışmalar bitmez. Nihayetinde ez-Zühî, "Halku'l-Kur'ân" tartışmalarını öne sürerek onun aleyhinde sözler söylemeye başlar. Mihne olaylarının temel tartışma konularından birisi ile ilgili dile getirdiği görüş sebebiyle Buhârî, yerleşip ilim dağıtmayı düşündüğü Nisabûr'dan kısa sürede ayrılmak zorunda kalmıştır.⁷

2. Mihne olaylarına sebep olan tartışmalar ve İmam Buhârî'nin görüşleri

Mihne olaylarının yaşanmasına sebep olan temel tartışma konularının başında, Kur'ân'ın yaratılmışlığı ve kulların fiilleri ile ilgili tartışma konuları gelmektedir. Bu meseleler hakkındaki görüşlere kısa bir göz atmada yarar vardır. Çünkü mihneye doğru giden süreçte bu konularda yapılan tartışmaların boyutu önem kazanmaktadır.

a) İmam Buhârî'nin Halku'l-Kur'ân (Kur'ân'ın yaratılmışlığı) meselesine bakışı

Kur'ân'ın yaratılmışlığı tartışmalarında fikir serdedenlerin görüşleri beş gruba ayrılarak sistematik bir şekilde şöylece ifade edilebilir:

6 Bkz. Buhârî, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmâil, *Halku Efâli'l-İbâd ve'r-Reddu Ale'l-Cehmiyye*, Muessesetü'r-Risâle Beyrut 1984, s. 25 vd.

7 Bkz. Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz *Siyeru Alâmi'n-Nübelâ*, (thk. Şuayb el-Arnaud, Muhammed Nuaym el-Arkusî), Beyrut, 1413, IX. Baskı. (I-XXIII), 12/458.

1. Görüş: Kur'ân, gerçek anlamda ilâhî bir kelâm olup Allah'ın zâtı dışında Levh-i mahfûz, Cebrâil, Peygamber gibi varlıklarda yarattığı harflerle seslerden oluşan bir ârazdır ve fiilî sıfatların tecellisidir. Duyulup anlaşılan bir kelâm olması bakımından kulların kelâmı ile aynı olup, yaratılmış ve *muhdestir*. Bu görüş Mutezileye aittir.

2. Görüş: Kur'ân, Allah'ın kelâmı olup *mahlûk değildir*. Hem lafzı hem de manası Allah'ın zâtıyla kâim olup kadîmdir. Kur'ân, Allah'ın kelâmı, dolayısıyla O'nun sıfatı olduğundan hangi cümle içinde kullanılırsa kullanılsın ve ne şekilde ifade edilirse edilsin *mahlûk değildir*. Kur'ân'ın mahlûk olduğuna inanmak küfürdür. Bu görüş muhaddislere veya Ehl-i Eser'e aittir.

3. Görüş: Kerramiyye'ye ait olan bu görüşe göre; Kur'ân, harflerden teşekkül ettiği için hâdis olmakla birlikte, Allah'ın zâtı ile kâim ilâhî bir sözdür. Zira ilâhî kelâm sıfatı konuşma gücünden ibaret olup ezelîdir, ilâhî sözlerden oluşan Kur'ân ise *hâdistir*. Allah'ın harflerden oluşan ve hâdis olan Kur'ân vasıtasıyla konuşması mümkündür.

4. Görüş: Kur'ân, Allah kelâmıdır. Mahlûk olup olmadığı, okunan şeyle okunanın aynı olup olmadığı tartışmasına girilmemelidir. İbnu'l-Cevzî gibi bazı selef alimlerinin görüşü budur.

5. Görüş: Kur'ân'ın mahlûk olup olmadığı konusunda hüküm verirken, lafız ile ihtiva ettikleri manayı birbirinden ayırmak gerekir. Allah'ın zâtı ile kâim olmayan Kur'ân'ın lafızları, önce levh-i mahfuzda daha sonra Cebrâil'de veya Hz. Peygamber'in kalbinde yaratılmıştır.⁸ Kur'ân'ın lafızlarının insanlara indirilişi, insanlar tarafından okunuşu ve yazılışı hâdistir, sonradan var olmuştur, dolayısıyla yaratılmıştır.⁹ Kanaatimizce de bu görüşlerin içerisinde en makul ve izah edilebilir olanı da budur. Bu görüşlerin oluşması ve tartışılması sırasında tartışmaların neticeleri çeşitli şekillerde tezahür etmiştir. Hadis tarihi açısından öne çıkan husus, hadis âlimlerine karşı yapılan bazı hoş almayan tavır ve davranışlardır.

Yukarıda da ifade edildiği üzere, hadis tarihinde önemli bir yer bulan mihne olaylarının ortaya çıkmasına neden olan temel tartışma konularından biri, Halku'l-Kur'ân'dır. İmam Buhârî, Halku'l-Kur'ân konusundaki düşüncelerini ifade etmeye çalışırken seleflerinden pek çok nakilde bulunur, görüşlerini bu nakillerle temellendirmeye çalışır.

Malik b. Enes'in (v.179/795), "Kur'ân Allah'ın kelâmıdır"¹⁰ Amr b. Dînar'ın (v.127/743) "Onların (yani kendinden önceki âlimlerin) Kur'ân Allah'ın kelâmıdır, mahlûk değildir", Abdurrahman b. Mehdî'nin (v.198/813), "Kim, Allah'ın Mûsâ (as) ile konuşmadığını iddia ederse, ondan tevbe etmesi istenir.

8 Mâturîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed (333/911), *Kitâbü't-Tevhîd*, (thk. M. Fethullah Huleyf), İstanbul 1979, s. 58.

9 Halku'l-Kur'ân meselesindeki görüşler, Y. Şevki Yavuz, "Halku'l-Kur'ân", *DİA*, 15/371-374'den özetlenerek alınmıştır. Konuyla ilgili ayrıca bkz. Koçyiğit, a.g.e., s. 184-222.

10 Buhârî, a.g.e., s. 17.

Tevbe etmezse öldürülür";¹¹ Ebû Cafer Muhammed'in "Kur'ân, Allah'ın kelâmıdır, mahlûk değildir" şeklindeki sözler yanında Câbir b. Abdillâh (v.74/693), Ebû Abdîrrahman es-Sülemî (v.74/693), Vekî İbnü'l-Cerrâh (198/813) ve Abdullâh b. Mübârek (v.181/797) gibi seleflerinin¹² Kur'ân'ın Allah'ın kelâmı olduğunu belirten kavillerini naklederek Kur'ân'ın Allah'ın kelâmı olduğuna dair görüşünü dile getirmektedir.

Buhârî'nin zikrettiği sözler arasında, zındıklık, küfür ve şirkle itham derecesine varan ağırlıkta ifadeler bulunmaktadır. Bunların bir kısmı şöyledir:

Hammâd b. Ebî Seleme: "Falanın (bir Mu'tezilî'yi kastederek) babasına müşrik olduğunu söyleyin. Ben onun dininden beriyim (uzağım)" demiş, sonra da, "o Mu'tezilî "Kur'ân mahlûktur", diyor" diyerek sözlerini tamamlamıştır.¹³ Ebû Bekir b. Ayyâş (v.193/808)'in "Kim, Kur'ân mahlûktur derse o kâfirdir, zındıktır. Onlarla bir mecliste bulunmayın"; Süfyân es-Sevrî (v.161/777)'nin "Kim Kur'ân mahlûktur derse, o kâfirdir."¹⁴ ve "Her şey mahlûktur. Kur'ân ise asla mahlûk değildir. Yarattıklarından daha büyük ve daha yüce olan Allah'ın kelâmıdır,"¹⁵ sözleri de bunlardan bir kaçıdır.

Buhârî, Kur'ân mahlûktur diyen kimsenin, Zât-i Bârî'nin birliğine işaret eden âyetlerin de mahlûk olduğunu kabul ettiği varsayımından hareketle, "De ki; O Allah birdir." âyetinin mahlûk olduğunu kabul edenin kafir olacağını ifade ettikten sonra, Ebu'l-Velîd'in (v.112/730) "Kim, Kur'ân mahlûktur derse, o kâfirdir... Kim Kur'ân'ın mahlûk olmadığına kalbden itikad etmezse o İslâm'dan çıkmıştır"¹⁶ diyerek Mu'tezile'yi küfür ehlinde saydığını nakletmektedir.

Ehl-i Hadis arasında Mu'tezile'yi kafir olarak kabul etmek yetmediği gibi onların zındık kabul edilmeleri de yaygındır. Onlarla aynı görüşü paylaşan birinin durumundan yola çıkarak bütün Kaderiyye'yi küfür ehlinde saymak da doğru bir yaklaşım değildir?

Buhârî'nin kaydettiğine göre; Ebû Zekerîyya Yahya b. Yusuf ez-Zimmî (226-229?/840-843?)'den Abdullâh b. İdris'in onları zındıklardan saydığını onlarla bir arada oturulmayıp hatta evlenilmemesi gerektiği yönündeki sözlerini de aktarmaktadır. Bunun yanında o, Kur'ân'ın mahlûk olduğunu iddia eden kimse zındık kabul edildiği için kendisinden tevbe etmesi istenir. Eğer tevbe etmezse öldürüleceği yönündeki görüşlere de işaret etmektedir.¹⁷

Buhârî'nin delil olarak kullanmaya çalıştığı Kur'ân ayetleri ve selef kavillerine karşılık Kur'ân'ın mahlûk olduğunu iddia edenler, Kur'ân ve Sünnet'ten iddialarına delil bulmakta güçlük çekiyorlardı. Yalnız Kur'ân'ın

11 Buhârî, a.g.e., s. 17.

12 Buhârî, a.g.e., s.7-8, 17-18.

13 Buhârî, a.g.e., s. 8.

14 Buhârî, a.g.e., s. 8.

15 Buhârî, a.g.e., s. 12.

16 Buhârî, a.g.e., s.11.

17 Buhârî, a.g.e., s.7-8.

bazı âyetlerini te'vil etmek suretiyle kendilerine delil getirmeye çalışıyorlardı.¹⁸ Buna karşılık, Kur'ânın mahlûk olmadığını söyleyenler, hem Kur'ân hem de hadislerden deliller bulma konusunda zorlanmamaktaydılar.

Ayrıca Buhârî, Kur'ân mahlûktur diyen Mu'tezile'yi hevâ ehlinin, (nefsinin arzularının peşine düşüp gidenler olarak) kabul etmekte ve bu bağlamda şunları kaydetmektedir: O, Allah'ın, iyilik bile olsa heva ehli ile beraber olunmayı istemediğini ifade eder. Bunun yanında, heva ehlinin isnadlarıyla gelen, farz ve sünnet olmak üzere nakledilenlerin hakem olarak kabul edilemeyeceğini dile getirir. Buna karşılık Buhârî, hadisçilerin naklettikleri ile amel edilmesi gerektiğini ifade ettikten sonra şöyle demektedir: *"Onların (heva ehlinin) durumu açıktır. Onlar Kur'ân'ı böldüler. Bir kısmına iman edip bir kısmını da inkar ettiler. Kim sünnetin bir kısmını inkâr ederse ona artık kalanını da reddetmek düşer ki, kendisi Kur'ân'dan ve Sünnet'ten hâli (bağımsız) kalabilsin."*¹⁹ Bu ifadeler, Buhârî'nin heva ehli olarak kabul ettiği kimselerin rivâyetlerine bakış açısını da ortaya koymaktadır. O, heva ehlinin rivâyetlerine güvenilemeyeceğini, muhaddislerin nakillerine güvenilmesi gerektiğini vurgularken, bir bakıma Kaderiyyenin, sünnet inkarcısı olduğuna işaret etmektedir.

Buhârî, muhaddislerce kabul gören, "Kur'ân, Allah'ın kelimadır" şeklindeki genel kanaatlerin yanında, meseleye yeni bir açılım getirmiştir: Mahlûk olan "okuma fiiliyle", kadîm olan "okunan"ı aynı şey zannederek, Kur'ân'ı telaffuz etmenin bile yaratılmamış olduğunu ileri süren hadisçilerin görüşlerini benimsememiştir. "Kur'ân'ı okuyup yazma kula ait bir fiildir, kulun bütün fiilleri ise mahlûktur. Dolayısıyla o, Kur'ân'ı okuma ve yazmanın da mahlûk olması gerekir" şeklindeki bir görüşü benimsemektedir. Buhârî, Ehl-i sünnet kelâmcılarının Kur'ân'ı, "lafzî ve nefsi kelâm" ayırımına tabi tutarak çözmeye çalıştıkları Halku'l-Kur'ân meselesini, aynı açıdan ele alarak, fiil ile mefûlün ayrı şeyler olduğunu ifade etmiştir.²⁰ Bu ise Buhârî'nin, Ehl-i Rey mensupları içinden çıkan İmam Mâtürîdî'nin sistemleştirdiği Mâtürîdîlik, İmam Eş'arî'nin sistemleştirdiği Eş'arîlik'in görüşlerinin oluşmasına temel sayılabilecek bir fikri ortaya attığını göstermektedir. Zira o, "Kur'ân Allah kelâmıdır, ancak kulların fiilleri (okuyuşları, yazışları) mahlûktur, bu konuda soru sormak bidattir." demiştir.

Mâtürîdîler ve Eş'arîler'in bu konudaki görüşlerinin hulasası şöyle ifade edilebilir: Kur'ân'ın aslı mahlûk değildir. Eğer öyle olsaydı onda geçen Allah'a ait isim ve sıfatların da mahlûk olması gerekirdi. Bunların mahlûk olması düşünülemez. Kur'ân'a ait lafızların mahlûk olması meselesine gelince, harflerin ve seslerin yaratılmış olduğu, buna karşılık Allah'ın harf ve seslerle konuşmadığı aklen zarurî bir bilgidir. Böyle olunca Kur'an bizatihi kendisi mahlûk değildir.

18 Koçyiğit, a.g.e., s.191-223.

19 Buhârî, a.g.e., s. 60.

20 Bkz. Yavuz, Yusuf Şevki, "Halku Efâli'l-İbâd", DİA, 15/370.

Ancak bizim harf ve seslerden meydana gelen okuyuşlarımız ve onu yazışımız mahlûktur.²¹

Buhârî'nin, Kur'ân'ın mahlûk olduğunu söyleyenlere karşı ortaya koyduğu tavır, âlimlerden yaptığı nakillerle meydana çıkmaktadır. O, Kur'ân'ın mahlûk olduğuna inananlar için, açık olarak, "ben Kur'ân' mahlûktur diyenleri tekfir ediyorum" demese bile, bazı alimlerce onların tekfir ve zındıklıkla itham edildiklerini ifade etmektedir.

İmam Buhârî, yukarıda yapılan alıntılarla birlikte, hadisçilerin ve diğer ilim sahibi kimselerin –kastettiği, seleflerinden ileri gelenler ile Ehl-i Hadis"tir-Kur'ân'ın mahlûk olmadığı yönündeki görüşlerini bildirmiştir. Onun bu kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla, Kur'ân mahlûktur diyenler, müşrik, kafir, zındık, Mecûsî, Yahudî ve Hıristiyanlarla aynı kategoride olup, onlarla evlenilmesi bir yana, aynı mecliste birlikte oturulmaması gereken insanlardır. Ehl-i hadisin, Kur'ân mahlûktur diyenlere karşı takındıkları bu tavrın arkasında yatan şey, mihne döneminde kendilerine yapılan zulüm ve işkenceler sonucunda yaşadıkları psikolojik baskıların fikrî plandaki dışavurumu olarak kabul edilebilir. Hatta bunlar içinden Cehmiyye mensup olanlar neye taptığını bilemeyecek kadar karma karışık fikirler içindedir. Kaderiyye'nin bu tanımlamaları hak edip etmediği tartışması bir yana, Müslüman birinin tekfiri oldukça zor bir husustur. Ancak muhaddislerin bu tavrının, kısmen dış tesirler sebebiyle ortaya çıkan -Allah'ın kelâmının yaratılmış olduğu yönündeki fikirler gibi İslâm fikriyatının içinde bulunmayan- düşüncelerin, toplumu daha fazla etkilemesinin önüne geçmek maksadından kaynaklandığını söylemek mümkündür. Bu tür keskin ve aşırılık taşıyan ifadelerin söylenmiş olmasının böyle bir amaca hizmet etmek için ifade edilmiş olduklarını anlamak zor değildir. Zira, Ehl-i Hadis bu tartışma sonunda hem bizzat kendileri zarar görmüş hem de toplumda bir fikir kargaşası çıkmış olmasından hareketle, biraz hissî bir tavırla Kaderiyye ile ilgili bu sözleri söylemiş olabilir.

b) Kulların kendi fiillerini yaratması ve İmam Buhârî

Mihne olayının ortaya çıkmasına sebep olan "Kur'ân'ın mahlûk olduğu" görüşünü ileri sürenlerin hadisçilerle ayrıldıkları diğer bir konu ise "Kulların kendi fiillerini yaratması" meselesidir. Mihne döneminde tartışmaların taraflarından biri olan Mu'tezile'nin savunduğu görüşlerden biri de "kulların fiillerini kendisinin yaratmış olduğu" görüşüdür. Halku'l-Kur'ân tartışmasında kulun fiili sayılan "okumâ-yazma" gibi fiillerle ilgili münakaşalar da yapıldığından, kulun fiili ile ilgili tartışmalar da mihneyi doğuran tartışmalardan biridir.

21 Bkz. Eş'arî, Ebû'l-Hasen Ali b. İsmail (324/935), *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, Medine 1410, s. 58-60; Maturîdî, a.g.e., s. 59, Neseî, Tabsıra, Neseî, Ebu'l-Mu'în Meymûn b. Muhammed (508/1114), *Tabıratü'l-Edille fi Usûli'd-Dîn*, (thk. Claude Salamé), Dimesk 1992-1993, (I-II), 1/259, Pezdevî, Ebû'l-Yüsr Muhammed (493/1099), *Ehl-i Sünnet Akâidi*, (trc. Şerafeddin Gölcük), İstanbul 1988, 79-98.

Fiil, istitâa, hürriyet, irade vb. kelâm konularının Buhârî sonrasında sistemleştiği kabul edilmektedir. Ancak genel hatlarıyla ele alınacak olursa öncelikle Kulların fiillerinin yaratılması meselesinde ikisi birbirine zıt, diğeri farklı üç ayrı ana görüş ortaya çıkmıştır. Cebriyye'ye göre; kudret ve iradesinin olmadığından hareketle kulun isyan ve taatte, kuru bir yaprağın rüzgarın önünde sağa sola savrulup gidişi gibi, insan fiillerinde bir ihtiyara sahip değildir. Cebriyye'nin bu anlayışına karşılık Mu'tezile, "Kul fiillerinde tamamen serbest olup iyi olsun kötü olsun bütün fiillerini kendisi yaratır," görüşündedir. Onlara göre kul fiilden önce, kendi gücüyle fiili yaratacak güç ve kudrete sahiptir. Kul, fiilini yaratmak için Allah'ın vereceği güç ve kudrete muhtaç olmayıp, fiillerini kendisi yaratır.²²

"İyilik olsun kötülük olsun kulun fiilini yaratan Allah'tır." görüşünün benimseyen Ehl-i Sünnet, Cebriyye ile Mu'tezile arasında orta bir yol tutmuştur. Kulun fiilinin mücdi, muhdisi ve münşi, Allah'tır. Kulun fiili, Allah'ın fiilinden başkadır. Allah'ın fiili, bir şeyin kendisini yaratma gibi, icad, ihdas ve yoktan var etmedir. Kul için olan fiilde, yaratma ve icad yoktur.²³

H. I. asır sonlarından itibaren münakaşası yapılan, kulların kendi fiillerinin yaratıcısı olup-olmadığı konusunda muhtelif fikirler ortaya atanlar, farklı farklı deliller de ileri sürmektedirler. Her fırka kendi görüşü doğrultusunda hem Kur'ân'dan hem Sünnet'ten deliller aramışlardır. Bu deliller yanında akli delilleri de kullanmışlardır.

İmam Buhârî, kulların fiilleri konusunda, Muhaddislerin geleneksel yaklaşımını benimseyerek kendinden önceki ve muasır olduğu muhaddisleri takip etmiştir. Bu konuları ele aldığı eserinde onlardan bolca nakilde bulunmuştur. O, "*Sizi ve yaptıklarınızı Allah yaratmıştır.*"²⁴ âyetini delil getirerek kulların fiillerinin Allah tarafından yaratılmış olduğunu kesin bir şekilde vurgulamaktadır. Kur'ân'a göre de kulların bizzat kendileri ve yaptıkları işler, Allah tarafından yaratılmıştır ve yaratılmaktadır. Buradan hareketle Buhârî; "*İnsanların hareketleri, sesleri, yapıp etmeleri, iktisapları ve yazmaları hep yaratılmıştır*"²⁵ der.

O, Yahya b. Saîd'in (v.113/731) "*Bizim arkadaşlarımızdan kulların fiilleri yaratılmıştır dediklerini devamlı olarak duyardım,*"²⁶ ve İbni Abbas'ın (r.a) "*Herşey kader iledir. Senin elini yanağına koymanı bile Allah yaratmıştır,*" dediğini nakleder. Yine Ebû Abdillâh kanalıyla, Mâlik b. Rebî'den Nebî

22 Konuyla ilgili geniş bilgi için bk. Mâtürîdî, a.g.e., s. 221 vd.; Pezdevî, a.g.e., s. 144; Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed (508/1114), *Bahru'l-Kelâm fî Akâidi Ehli'l-İslâm*, Konya 1327-1329, s. 21; Sâbûnî, Nureddîn Ahmed b. Muhammed (580/1184), *Bidâye fî Usûli'd-Dîn* (Mâtürîdiyye Akâidi), (thk. ve trc. Topaloğlu, Bekir), Ankara, 1399/1979, s. 64-65 (trc. 139).

23 Geniş bilgi için bkz. Pezdevî, a.g.e., s. 144-146; Nesefî, *Bahru'l-Kelâm*, s. 21 (75); Sâbûnî, a.g.e., 67-67 (139-142).

24 37/Saffat, 96.

25 Buhârî, a.g.e., s.26.

26 Buhârî, a.g.e., s.25.

(s.a.v)'den "O Allah, her sanatı ve sanatçıyı en iyi şekilde yaratır" buyurduğunu rivâyet eder. Bundan dolayı bazı kimseler (bu konuya delil olması için) "Sizi ve yaptıklarınızı (elbette) Allâh yaratmıştır."²⁷ âyetini okumuştur" şeklinde seleften gelen rivâyetleri de aktarmaktadır.²⁸

Buhârî, Hammad b. Zeyd'in (179/795) "Kim, kulların fiilleri yaratılmış değildir derse, o kafir olur" sözü ile Nuaym b. Hammâd'ın (228/842) "Allah'ın kelâmının mahlûk olmadığını, kulların fiillerinin mahlûk olduğunu..." söylediğini kaydettikten sonra, bunlara benzer bir çok âlimin sözünü nakletmektedir.²⁹ Bu nakillerden anlaşılıyor ki, Buhârî, kulların fiilleri yaratılmıştır demektir. Kulların fiillerinin yaratıcısı olduğunu kabul edenleri de reddetmektedir.

Buhârî'ye göre Mu'tezile, Allah'ın fiillerinin mahlûk, kulların fiillerinin mahlûk olmadığını iddia etmiştir. Bu, Müslümanların ilmine (yani Kur'ân ve Sünnet'in ve ilim adamlarının ilmine) aykırıdır. Bu söz, Basralılar'dan Sîseveyh'in³⁰ sözü ile alakalıdır. O (Sîseveyh), Mecusî olduğu halde Müslümanım diye iddia ederd. Hasan el-Basrî (110/728), Mu'tezile'yi İran'lı Sîseveyh'in helâke götürdüğünü ifade etmektedir.³¹

Aralarında fikir ve grup farklılıkları olmasına rağmen "Kur'ân'ın mahlûkiyeti" ve "kulların fiillerini kendilerinin yarattığı" şeklinde fikir beyan eden hemen hemen herkes, muhaddisler tarafından Kaderiye'den sayılmıştır. Bu da, elbetteki Mu'tezile olarak bilinen ekolün içinde kimlerin hangi fikirlerle birbirlerinden ayrıldıklarının tespiti ve kimlerin çoğu konularda birbirleri ile fikir birliği içinde olduklarını tespit etme zorluğundan kaynaklanmaktadır.

Buhârî'nin ifade ettiği bu görüşleri bütünüyle Kelâm ilminin muhtevası içinde tartışan ve yaklaşık bir asır sonra sistemleşmesini tamamlayan Ehl-i Sünnet'in, kulların fiilleri hakkındaki yaklaşımı şöyledir:

Ehl-i sünnetin iki büyük Kelâm/itikâd mezhebi vardır. Bunlar Mâturîdîlik ve Eş'arîlik'tir. Bu Kelâm ekollerinden Mâturîdîlere göre kulun fiillerinde sorumluluğu vardır. Allah, kullarına iyi ve kötüyü ayır edebilecek bir meleke yanında akıl da vermiştir. Kul, iyi ile kötü arasında tercih yapma ihtiyarına sahiptir. Ancak insanlar yaratılış itibarıyla eşit olmak üzere bir imtihana tabi tutulmuştur. İnsanlara iyi ve kötü olan şeyler beyan edilmiş, bazıları açıkça gösterildiği halde bazıları gizli bırakılmıştır.³²

27 37/Saffat, 96; Buhârî, a.g.e., 25.

28 Buhârî, a.g.e., 58.

29 Buhârî, a.g.e., 58.

30 Kader hakkında ilk konuşanlardan olmasına rağmen kim olduğu hakkında bilgi verilmemektedir. Bkz. İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali (852/1448), *Lisanu'l-Mizân*, Beyrut 1406/1986, II. Baskı, (I-VII), 4/325; Lâlkâî, Ebu'l-Kâsım Hibetullah b. el-Hasen b. Mansûr (418/1027), *İtikâdu Ehli's-Sünne*, (thk. Ahmed Sad Hamdân), Riyad 1402, (I-IV), 3/536.

31 Buhârî, a.g.e., s. 58.

32 Mâturîdî, a.g.e., s. 221.

Kulun fiilinde hem Allah'ın iradesi hem de kulun iradesi âmîl olmakta, Allah kulun bu iradesine bağlı olarak kulun fiilini yaratmaktadır.³³ Kul kendisinde bulunan irade sonucu bu ihtiyarının neticesine göre sorumlu tutulmuştur. Mâtürîdî'ye göre, kişi fiillerinde serbest olduğunun farkında olmasıyla hür bir iradeye sahiptir. İyi ve kötü fiiller arasında bir ihtiyara sahip olup, iyi ve güzeli "ihtiyar" etmesinin sonucunda sorumluluk taşımaktadır.³⁴ Fiil varlık olması itibarıyla, onun yokluktan varlığa çıkışı, Allah'ın yaratmasıyla olmaktadır.³⁵

Ehl-i sünnet'in diğer bir kolu olan Eşarîlik'te kulların fiilleri ile ilgili dile getirilen görüşü kısaca şöyle ifade edilebilir: Ebu'l-Hasan el-Eş'arî (324/925) "sizi ve işlediklerinizi yaratan Allah'tır"³⁶ âyetini zahiri manasında alarak adaletsizlik ve küfür gibi şeni fiillerin yaratıcısının -Mu'tezile'nin iddia ettiği gibi- zâlim ve kâfir olduğu anlamına gelmeyeceğini ifade etmiştir.³⁷ Eş'arî, bununla iyi ve kötü fiillerin bütününün Allah tarafından yaratıldığını dile getirmektedir. Cüveynî bu konuda, insanın fiilini meydana getirmesinin muhdes/sonradan var olan bir kudretle olduğunu belirttikten sonra, kulun asla kendi fiilinin yaratıcısı olamayacağını açıklamaktadır.³⁸

Buhârî, Kur'ân'ın yaratılmışlığı ve kulların fiilleri konusunda muhaddisleri takip ederek, onların bu husustaki düşüncesini ortaya koymuştur. Ancak o, seleflerinin ifade etmediği bir hususu ilave ederek kulların fiilleri ve Kur'ânın mahlûkiyeti konusunda Sünnet ve Cemaat ehlinin görüşüne temel olabilecek bir noktaya dikkat çekmiştir. Buhârî'ye göre Kur'ân mahlûk değil Allah'ın kelâmıdır. O, kulun fiili olan "okuyuş ve yazış"ın da kulların bütün fiillerinin yaratıcısı olan Allah tarafından yaratılmış birer fiil olduğunu dile getirmiştir.

Bir hususun daha burada kaydedilmesi yerinde olacaktır. Kur'ân'ın mahlûk olduğu görüşünü savunanları eleştirme konusunda Buhârî yalnız değildir. Buhârî ile birlikte, Ahmed b. Hanbel (v.241/855) ve Ebû Osman Saîd ed-Dârîmî (v.280/893)³⁹ gibi müstakil eser yazarlar yanında, hadis musannefatının mukaddimesine bu konudaki rivâyetleri kaydeden âlimler de bulunmaktadır.

Yukarıda çerçevesini çizmeye çalıştığımız tartışmaların sonucunda ortaya çıkan mihneyi doğuran tartışmaları ve kısaca Buhârî'nin görüşlerini kaydettikten sonra hadis rivâyetine yönelik bazı hususların izahına geçilebilir.

33 Mâtürîdî, a.g.e., s. 234.

34 Mâtürîdî, a.g.e., s. 225-226;

35 Gölcük, Şerafeddin, *Kelam Açısından İnsan ve Fiilleri*, İstanbul 1979, s. 51.

36 37/Saffât, 96.

37 Eş'arî, Ebu'l-Hasen, *Kitâbu'l-Lum'a fi'r-Reddi alâ Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bid'a*, Beyrut 1952, s. 37.

38 Bkz. el-Cüveynî, İmâmu'l-Harameyn, *Kitabu'l-İrşâd ilâ Kavâiri'l-Edilleti fi Usûli'l-İtikâd*, Beyrut 1992; s. 173-188

39 Watt, W. Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (trc. Ethem Ruhi Fırlalı), Ankara 1981, s. 79.

3. Mihne dönemi tartışmalarının hadis rivâyetindeki yansımaları

Mihne dönemi tartışmaları neticesinde, tarafların birbirlerine karşı ağır ifadeleri bulunmaktadır. Mu'tezile, muhaddisleri, akıllarını kullanamayan nakilciler olarak tanımlarken, muhaddisler de, onları, hadis inkârcısı ve bidatçı olarak nitelendirmektedir. Karşılıklı olarak böyle bir tanımlamanın her iki taraf için de bir takım sonuçlarının olması muhtemeldir. Bunlardan biri cerh-tadil konusunda, diğeri de rivâyetlerin kabul veya reddine yönelik olanıdır.

Mihneye sebep olan Halku'l-Kur'ân tartışmasında Mu'tezilenin yanında yer aldıkları anlaşılın âlimlere karşı bazı muhaddislerin tavrına örnek olması bakımından, iki muhaddis ile iki Hanefî Mu'tezilî'yi ele almak istiyoruz. Hanefî Mutezilî olan iki âlim Hasan b. Ziyâd el-Lü'lü'î (v204/819) ile talebesi Muhammed b. Şucâ Selcî (v.266/879)'dir. Muhaddislerden Ebû Ca'fer el-Ukaylî (ö. 322/933) de Buhârî gibi, Mu'tezile'nin "Kur'ân mahlûktur" görüşünü benimseyen âlimleri, onların bu konudaki görüşlerini dile getirmeden farklı bir şekilde tenkid etmektedir. Onları rivâyetleri bağlamında değerlendiren Ukaylî *ed-Duafâ'*sında Hasan b. Ziyâd (v.204/819) hakkında şunları kaydetmiştir:

Hasan b. Ziyâd, Numan'ın (Ebû Hanîfe) ashabındandır. Muhammed b. Osman'ın naklettiğine göre Yahya b. Maîn (v.233/847), Hasan b. Ziyad'ı hadiste zayıf saymıştır. Haysem b. Halef ed-Dûrî'nin (307/919) bildirdiğine göre, Muhammed b. Gaylan (239/950), Ya'lâ'nın kendisine "Lü'lü'î'den sakın" dediğini haber vermiştir.⁴⁰ Ukaylî, Lü'lü'î'den sakınmayı yeterli görmeyip onun Müslümanlığını da tartışmaya açmıştır. Zira onun Ahmed b. Ali b. el-Ebbâr'dan (v.?) naklettiğine göre, Mahmud b. Gaylân, Yezîd b. Harun'a; Hasan b. Ziyâd el-Lü'lü'î için ne dersin? diye sormuş, o da: "Müslüman mı ki?" karşılığını vermiştir. Böyle bir soru ile el-Lü'lü'î'nin tanımlanması yetersiz görülerek onun Müslümanlığının tartışılması gerektiği kanaati de ortaya konulmuş olmaktadır.

Muhammed b. el-Ezrak (v.?) şöyle demiştir: "Biz Kûfe'de Şerîk'in yanında iken, Horasan'lı üstü başı dağınık ve perişan bir adam gelerek, '*Ey Ebû Abdillâh! Yiyeceğim tükendi, hiçbir şeyim kalmadı. Beni burada tanıyanlar da vardır*', dedi. Şerîk ona acıyarak; '*seni kim tanır?*' diye sordu. Adam: '*Hasan b. Ziyâd el-Lü'lü'î ve Hammâd b. Ebî Hanîfe*', diye karşılık verdi. Şerîk; '*Sen şerri tanıyorsun şerri*', karşılığını verdi."⁴¹ Zikri geçen Horasanlının Kûfe'de tanıdığı iki adam var, ikisi de Hanefî. Ne hikmetse başka tanıdığı kimse bulunmamaktadır ve bu iki şahıs da şerden başka bir şey değildirlen.

Ukaylî'ye göre; Hasan b. Ziyâd'ın bir şer olması yetmediği gibi, Müslümanların başına gelen felaketin de sebebidir. İdris b. Abdilkerim el-Mukrî'nin verdiği habere göre, İshak b. İsmâîl şöyle demiştir: "Vekî'in yanında idik. Kendisine: "bu sene kutluk var", denildi. O da: 'Hasan el-Lü'lü'î ile Hammâd

40 Ukaylî, Ebû Cafer Muhammed b. Ömer b. Musa (322/933), *ed-Duafâ'u'l-Kebîr*, (thk. Abdülmu'tî Emin Kalacı), Beyrut 1404/1984, (I-IV), 1/227.

41 Ukaylî, a.g.e., I. 227

b. Ebî Hanîfe kadı iken nasıl kıtlık olmasın ki?', diye karşılık verdi.⁴² Görüldüğü gibi Mu'tezileden sayılan biri, insanların başına gelen tabii bir felaketin bile sorumlusu olarak gösterilmektedir. Hatta bütün bunlarla yetinilmeyip, bir başka muhaddis tarafından aklını yitirmiş bir deli gibi "küçük bir çocuğun pisliliğiyle oynatılmaktadır".⁴³

İbn Adî'nin (v.365/975) de benzer ifadeler kullandığını kaydeden Zehebî (v.748/1374) bundan rahatsız olmuş ve onların bu tür yakıştırmalarına karşılık, Ukaylî'nin hadis râvîlerini cerh konusundaki aşırı tutumundan dolayı, onun eleştirdiği kimseleri savunmak zorunda kalmıştır. (Ali) b. El-Medîni'den (v.234/848) bahsederken bazı isimleri sıraladıktan sonra,⁴⁴ "...Senin hiç aklın yok mu be Ukaylî? Sen kimler hakkında konuştuğunu biliyor musun? Sanki, bunlardan her birinin senden çok daha güvenilir olduklarını bilmez misin?..."⁴⁵ demek zorunda kalan ve haşevîlere (ıfrata kaçmış hadisçilere) olan meyline, Ebû Hanîfe'nin ashabına karşı soğukluğuna rağmen⁴⁶ Zehebî, Hasan b. Ziyad hakkında şunları kaydetmektedir:

"Hasan b. Ziyâd, Allâme, Irak'ın fakihi, Ensârın Mevlâsı Ebû Ali, Ebû Hanife'nin talebesidir. Bağdad'a yerleşmiş, eser tasnif etmiş ve Fıkıh ilminde reis idi. Muhammed b. Şucâ' (v.266/879) ve Şu'be b. Eyyub es-Sarîfîni (v.261/874) kendisinden ilim almıştır. Rey (ehlinin) meşhur ve önde gelen isimlerindedir. Hafs b. Gıyâs'tan (v.194/810) sonra kadılığa getirilmiştir. Ancak kendisi bu görevden ayrılmıştır. Muhammed b. Semâ'a (v.233/847) kendisinden, "Ben İbn Cüreyc'den (v.150/767), hepsine fakihlerin ihtiyaç duyacağı on iki bin hadis yazdım" dediğini nakletmiştir. Ahmed b. Abdilhamid, "Ben Hasan b. Ziyad'dan daha güzel bir insan görmedim, o kölelerine kendisi ne giyerse onu giydirirdi" demiştir.

Bedrüddîn el-Aynî (v. 855/1451) ise, "Hasan b. Ziyad, gerçekten Sünnet'i seven, dindar, Fıkıh ve Hadiste mahir, iffetli bir insandı. Bu nitelikleri haiz birisi -yukarıda zikredilenlerle- nasıl karalanır?" diyerek,⁴⁷ Ukaylî ve İbn Adî'nin Hasan b. Ziyâd hakkındaki değerlendirmelerine katılmamıştır. Yukarıda zikredilen iki isim, Ehl-i Rey'den ve Mu'tezileye yakın olmalarından dolayı ağır bir şekilde bazı hadisçiler tarafından tenkid edilmişlerdir.

Ukaylî'nin Hasan b. Ziyâd el-Lü'lü'ye karşı olan tavrının benzerini onun talebesi Muhammed b. Şucâ'a karşı İbn Adî'nin (v.365/975) tavrında görmekteyiz. O, Muhammed b. Şucâ' hakkında şunları kaydetmiştir:

42 Ukaylî, a.g.e., I. 227.

43 İbn Adî, Abdullah b. Adî b. Abdullah b. Muhammed, Ebu Ahmed el-Cürçânî (365/975), *el-Kamil fi Duafâi'r-Ricâl*, (thk. Komisyon), Beyrut 1985, 2/731.

44 Kevserî, Muhammed Zahid, *Mihne veya Halku'l-Kur'ân Fitnesi ve Haşevîler*, (ideolojik hadisçiliğin arka planı içinde), (trc. Mehmed Emin Özafşar), Ankara 1999, s.120.

45 Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz (748/1347), *Mizânü'l-İtidâl fi Nakdi'r-Ricâl*, (thk. A.M. Bâcûrî), Beyrut 1963, 2/140

46 Kevserî, a.g.e., s. 133.

47 Kevserî, a.g.e., s. 134. Kevserî bu bilgileri Aynî'nin *el-Mağâni'l-Ahyâr fi Ricâlî Meâni'l-Âsâr* adlı eserinden nakletmektedir.

“Muhammed b. Şucâ Ebû Abdillâh es-Selcî, Re’y ehliendir. Musa b. Kasım b. Musa b. Hasan b. Musa b. Eşyeb’den şöyle dediğini işittim: ‘İbnu’s-Selcî, Şâfiî (v.204/819) de kim oluyormuş? Şarkıcı Berîr ile arkadaşlık ederdi, derdi. Ölüm anına kadar böyle demeye devam etti. Ölmek üzereyken onun ilminden övgüyle bahsederek, ‘Allah Ebû Abdillâh’a (Şâfiî’ye) rahmet etsin, onunla ilgili söylediklerimin hepsinden döndüm’, dedi. Şeyh (İbn Adî) diyor ki: O (Muhammed b. Şucâ) teşbih konusunda hadisler uydurdu. Karalamak maksadıyla da onları (uydurduğu hadisleri) Ashab-ı Hadîse nispet ederdi. Hıbbân b. Hilâl’den nakledilmiştir. -Hıbbân sika biridir- Hıbbân, Hammâd b. Seleme’den, o, Ebu’l-Mühezzim’den o, Ebû Hureyre’den, o da Hz. Peygamber’den şöyle dediğini nakleder: ‘Allah atı yarattı ve koşturdu. At terledi ve onun terinden de kendisini yarattı.’⁴⁸ Bu kabil pek çok hadis uydurmuştur ki, biz onlarla meşgul almak istemiyoruz. Çünkü kendisi rivâyet ehlinen değildir. Taassubu, kendisini, Eser ehlini karalamak maksadıyla hadisler uydurmaya sevketmiştir.”⁴⁹ Hanefî olan ve Mürcîî olarak da bilinen meşhur kadî Ebû İsmâ Nuh b. Ebî Meryem de (v.173/789) aynı şekilde Ehl-i Hadîsin aşırılığa gidenleri tarafından hadis uydurup bunları hadisçilere nispet etmekle itham edilmiştir. Bunun yanında o, hadisçiler tarafından şiddetle cerh edilen âlimlerden biridir.⁵⁰

Kevserî (1952), İbn Adî’nin bu sözlerini değerlendirirken, “İbn Adî’nin çok hayretamiz alışkanlığından birisi de, hasımlarından hadis ilminde mütebahhir herhangi birisinden söz ederken ‘Bu sahanın adamı değildi! Hadis nedir bilmez! Rivâyet ehlinen değildir’ gibi laflar etmesidir. Mutaassıp cahilin hastalığını dışa vurması işte böyle olur” demektedir.⁵¹

Ukaylî ve İbn Adî’nin Hasan b. Ziyad ve Muhammed b. Şucâ hakkında bu ifadeleri kaydetmelerine sebep olan şey, birincisinin Ebû Hanîfe’nin talebesi olması, diğerrinin de talebesinin talebesi olmasıdır. Ukaylî ve İbn Adî’nin bu iki isim hakkındaki menfî düşüncelerinin sebebi sadece onların Ebû Hanîfenin mezhebinde olmaları değildir. Onları buna sevkeden esas saik, Hanefî mezhebine mensup olan Iraklı re’y ehlinin çoğunun Halku’l-Kur’ân meselesinde Mu’tezile ile aynı görüşü benimsemiş olmaları ile birlikte, bizzat mihne olaylarında hadis âlimlerini sorgulayanların da Hanefî olmalarıdır. Zira mihne döneminde âlimleri sorgulayanlar arasında Ebû Hanîfe’nin torunu İsmâil b. Hammad (v.212/827) ve Re’y ekolüne ve Ebu Hanîfe’nin mezhebine mensup Bişr el-Merîsî (v.218/833) de bulunmaktadır. Bu örnek Mihne dönemini yaşayan

48 Rivâyetin uydurma olduğunu belirten ifadeler için bk. Süyûtî, Celâleddîn, *Tedribu’r-Râvî*, Beyrut 1979, s. 180-181. Muhammed b. Şucâ hakkında benzer ifadeleri, Talat Koçyiğit de naklederek onun dinden saptığını belirtir. Oysa, Zehebî’nin İbn Adî’ye itirazına dikkat çekmesi gerekirdi (bkz. Koçyiğit, Talat, *Hadis İstihlaları*, Ankara 1985, s. 228).

49 İbn Adî, a.g.e., 6/291.

50 Ebû İsmâ Nuh b. Ebî Meryem hakkındaki değerlendirmeler için bkz. Kırbaoğlu, M. Hayri, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, Ankara 2002, s. 155-1164.

51 Kevserî, a.g.e., s. 150-151.

tarafların birbirlerine karşı tutumunu göstermesi bakımından önemlidir. Aynı zamanda hadis ilminde *Cerh-Tadîl*'de, bazı muhaddislerin insaf ölçülerini bir kenara koyarak hissî davranmalarına sebep olmuştur. Muhaddislerden bazıları, gerek bu hadiseden doğan hissî tavırları, gerekse kelâmî tartışmalardan kaynaklanan sebeplerle hem tenkitte hem de rivâyetleri bağlamında re'ý ekolüne karşı oldukça katı bir tutum sergilemişlerdir.

Hadis cerh ve ta'dîl sisteminde genel olarak bidat fırkası kabul edilen Kaderiye, Mürcie ve Şia gibi fırkalara mensup olan ve halkı kendi fırkalarına sokmak için faaliyet gösterenlerin hadisleri alınmamıştır. Ancak fırkaların propagandasını yapmadığı bilinen kimselerin hadislerinin alınabileceği kanaati de vardır. Hadis ricali içerisinde rivâyetleri kabul edilen bu nevi fırka mensupları da bulunmaktadır.⁵²

Mutaassip ve Haşeviyye eğilimli olan hadisçilerden ve mihne olaylarının yaşandığı bölgeden uzak bir mekanda yetişen, mihnenin yaşandığı bölgeyi de gezerek hadis toplayan ve oldukça kıymetli eserler veren Buhârî ile meşhur yine meşhur muhaddis Müslim'in, Re'ý Ehline ve onların rivâyetlerine karşı tavrı da fazla olumlu olmamıştır. Ancak Haşeviyye denen gruba nazaran bu ikisinin daha ılımlı ya da daha objektif bir tavır sergilediklerini görmekteyiz. Hatta Kur'ân'ın yaratılmışlığı ve kulların filleri ile ilgili tartışmalar neticesinde, ortaya çıkan durumun etkileri, rivâyetlerin naklinde ve rical tenkidinde de etkili olduğu görülmektedir. Yukarıda bazı âlimler hakkındaki değerlendirmelerine işaret ettiğimiz Ukaylî'nin yanında, ehl-i hadise mensup diğer bazı âlimlerde de bunu görmek mümkündür.

Buhârî ve Müslim'in ehl-i reye mensup râvîlere ve rivâyetlerine yaklaşımları ve kelâmî bir tartışma olması bakımından Cibril Hadisi ile ilgili rivâyeti değerlendirmek bize bir fikir verebilecektir. Ebû Hanîfe olsun onu takip eden imamlar olsun, hatta Mâturîdîler olsun Cibril Hadisinin bilinen ve muhaddisler nazarında sahih tarîk olarak kabul edilen metin yerine, Ebû Hanîfe'den gelen ve *me'l-İslâm* ifadesi yerine *Mâ şerâi'u'l-İslâm* lafzıyla gelen şâz tarîki kullanmaktadırlar. Hadisi Hanefî ve Mâturîdîlerin, muhaddislerin ifadesiyle Mürcie'nin kullandığı şekliyle, (*Şerâi'*) lafzı ile Ebû Nuaym⁵³ nakleder. Abdullah b. Ömer'den naklettiği rivâyet için, Ukaylî, bu hadisi Ebû Hanîfe ve Cerrâh b. Dahhâk'ın rivâyet ettiğini ve onların da Mürciî olduğunu belirtir. Ancak bu ikisinin hadis ricâl tenkîdi açısından durumları hakkında bir fikir beyan etmez.⁵⁴

Ukaylî, Ebû Hanîfe ve Cerrâh b. Dahhâk'ın Mürciî olduklarına işaret ederken; Müslim, hadisi Mürciîlerin rivâyet ettiğini belirttikten sonra, *Şerâi'u'l-İslâm* (İslâm'ın şartları) ifadesinin Cibril Hadisi'ne Mürciîlerin bir ziyadesi olduğunu

52 İbn Hibbân, Kitâbu't-Târih ve'l-Mecrûhîn, 10b (Koçyiğit, Talat, *İslâm İsnad ve Hadis Râvîlerinin Cerhi*, (Ankara Ün. İlahiyat Fak. Dergisi), Ankara 1962, s. 56'dan naklen).

53 Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed b. İshak el-İsbahânî (430/1038), *Hilyetu'l-Evliya ve Tabakatü'l-Esfiya*, Beyrut 1405, (I-X), 7/202.

54 Ukaylî, a.g.e., 3/9.

söyler. Müslim, hadisteki *Şerâi'u'l-İslâm* kısmının, Râfîzî olduğu söylenen Şîrzime⁵⁵ tarafından eklendiğini ifade ederek bu rivâyeti sahih kabul etmez. “Şerâî” ifadeli rivâyet Kûfelilerin, diğeri ise Basralıların olup, Basralı râvîlerin hafızasının daha güçlü olduğunu belirtir.⁵⁶ Müslim ve Ukaylî'nin hadis hakkındaki ifadelerini birlikte değerlendirdiğimizde, ehl-i hadisin “Şerâî” (esaslar) ifadesi ile gelen, Cibril hadisinin rivâyetini eserlerine almamalarının sebebi, onu rivâyet edenlerin ehl-i hadise mensup olmayanlar tarafından rivâyet edilmiş olmasıdır. Ya da ehl-i hadis arasında bilinen maruf ve meşhur tarihinin yerine sâz olan târîki rivâyet etmiş olmalarıdır. Bu hadisin, Mürcîîlerin delili olması veya hadisin onlar tarafından rivâyet edilmesi, buna mukabil Ehl-i Hadisin de Mürcie'nin bu lafızlarla gelen rivâyetlerini kabul etmedikleri bu rivâyetle ilgili yaklaşımında açıkça görülebilmektedir.

Horasan ve Mâverâünnehir bölgesinde Hanefî geleneğini temsil eden Mürcîîler'den, sadece Mâturîdîler, Ehl-i Sünnet olarak kalabilmişlerdir.⁵⁷ Diğer iki ana grup, aşırılıklarıyla tanınmış olan Neccarîlik ve Kerramîliği oluşturmaktadır. Mürcienin Horasan ve Mâverâünnehir'de özellikle bu iki fırka sebebiyle oldukça kötü şöhret bulmuş olmasından dolayı, hadisçilerin Mürcieye karşı tutumları onların naklettikleri haberlerin kabulünde de ortaya çıkmaktadır. Mesela hiçbir sebep göstermeksizin, Mâturîdî'nin hocası Muhammed b. Mukâtil er-Râzî'den hadis nakletmeyi “gökten düşmekten(!)” daha kötü gören Buhârî'nin⁵⁸ tavrı da bunun neticesi olarak ortaya çıkmış bir yaklaşım olabilir. Oysa Buhârî, Muhammed b. Mukâtil er-Râzî'den hadis dinlemiş, ancak kitaplarında ondan aldığı hadisleri nakletmemiştir.⁵⁹ Buhârî, Muhammed b. Mukâtil er-Râzî'den hadis almaması için cerh ve ta'dîl ilminin esasları çerçevesinde bazı hususları dile getirmesi gerekirdi. O, bunu yapma yerine sadece hadis nakletmeyeceğini belirtmekle yetinmiştir. Ehl-i hadisin Mürcîî fikirlerle benzerlik arz eden görüşlere sahip olanlardan hadis alma konusuna pek sıcak bakmadıkları da bu örnekten anlaşılabilir.

Yine hadis ilmine büyük hizmetleri olan Müslim'in, Şîrzime ile ilgili söyledikleri de bu meyanda zikredilebilir. Müslim'in kaydettiğine göre Şîrzime Rafîzîlerden biridir ve Ebû Hanîfe'nin kullandığı rivâyet Şîrzime'den gelmiştir. Müslim, Cibril hadisinin söz konusu târîkini Şîrzimedenden dolayı kabul

55 Şîrzime, Hz. Ali'ye beyat etmiş bir kişidir. Rafîzîler'den olduğu bilinmektedir. (İbn Hibban, Muhammed b. Hibban b. Ahmed, Ebû Hâtim, et-Temîmî el-Büstî (354/965), *es-Sikât*, (thk. es-Seyyid Şerefüddin Ahmed), by. 1395/1975, 2/161; Nuaym b. Hammâd, Ebû Abdillâh el-Mervezî (288/900), *el-Fiten li Nuaym b. Hammâd*, (thk. S. Emin Ez-Züheyri), Kahire 1412, 1/ 343. Bağdâdî ise, onun Kaderî olduğunu söylemektedir (Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhîr (429/1037), *Usûli'd-Dîn*, Beyrut 1981, s. 271).

56 Müslim, Ebû'l-Huseyn Müslim İbnu'l-Haccâc (261/874), *Kitâbu't-Temyiz*, (thk. M. Muhammed el-A'zamî), by., 1410, s. 199-200.

57 Kutlu, Sönmez, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara 2000, s. 290.
58 İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali (852/1448), *Lisanu'l-Mizân*, Beyrut 1406/1986, 5/ 388.

59 İbn Hacer, a.g.e., 5/388.

etmemektedir. Halbuki Ebû Hanîfe Cibril Hadisi'ni Alkame b. Mersed yoluyla İbn Ömer'den ve İbn Mesud'dan⁶⁰ nakletmiştir. Ebû Hanîfe'nin rivâyetinde Şirzime'nin isminin geçmemesi de dikkate değer bir husustur. Ebû Hanîfe'nin hadisi naklettiği Alkame b. Mersed sika râvilerdendir.⁶¹ Bu sebeple İmam Müslim'in Şirzime'den rivâyet edilmiş olmasından dolayı hadisi kitabına almaması veya onun senedini zayıf görmesinin bir anlamı kalmamaktadır.

Ayrıca Müslim'in hadisi rivâyet eden Numan b. Sabit (Ebû Hanîfe), Saîd b. Sinan ve irca akidesine sahip olanlar (Müslim bunların isimlerini zikretmemektedir) hakkında cerh yönüyle ifade ettiği tek şey "onların irca akidesine sahip oldukları"dır. Bunun yanında hadisin sahih rivâyetinin hadis hafızlarının rivâyet ettiği şekliyle "İslâm nedir?" ibaresiyle gelen rivâyet olup, irca akidesine mensup olanların rivâyet ettiği gibi "İslâm'ın şartları nedir?" ibaresi olan değildir. Bu ibarenin hadise Şirzime tarafından ziyade edildiğini ifade eden Müslim, Numan b. Sabit ve Saîd b. Sinan'ın ve diğer Mürciîler'in iman ve ircâ akidesindeki sözü düzeltmek veya desteklemek, yahut da doğruluğunu ortaya koymak üzere hadisi uydurduklarını kaydeder.⁶² Müslim'in bu hadisle ilgili ircâ akidesinde olanlara karşı tutumu, Ukaylî'nin el-Lü'lûî ve es-Selcî'yi tenkitte sadece ircâ akidesine sahip olmasını zikretmesi ve Buhârî'nin Muhammed b. Mukâtil'den hadis almamasına bakıldığında karşılaşılan husus, bu hadisi rivâyet edenlerin mürciî olmasından dolayı hadisin *mâ şerâ'i* ibareli târîkini kaynaklarına almamış olduklarıdır.

Ehl-i hadis Cibril hadisinin Mürcie'nin kullandığı târîkını, yani "me'l-İslâm" yerine "mâ şerâiu'l-İslâm" şeklindeki rivâyetini sahih kabul ederek nakletmiş olsalardı, Mürcie'nin iman ile İslâm'ın ayrı manalara geldiğini, hem de amellerin imana dâhil olmadığını kabul etmiş olacaktı. Bir de hadiseye tersinden bakıldığında, eğer Mürcie "me'l-İslâm" "İslâm nedir?" şeklindeki rivâyeti nakletmiş ve delil olarak onu almış olsaydı, bu durumda ehl-i hadisin savunduğu, iman ve İslâm'ın ayrı ayrı manada olduğunu ve amellerin imanın bir parçası olduğu kabul etmiş olacaktı.⁶³ Bu yaklaşım, Cibril hadisinin farklı târîklerini kendilerine delil alan Ehl-i hadis ile Mürcie'nin, dolayısıyla "bazı eğilimlerin hadis rivâyetine nasıl yansındığını" göstermektedir.⁶⁴

60 Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed b. İshak el-İsbahânî (430/1038), *Müsnedu Ebî Hanîfe*, (thk. Nasîr Muhammed el-Faryâbî), Riyad 1415, s. 152.

61 İbn Ebî Hâtim, Abdurrahman b. Ebî Hâtim Muhammed b. İdris, Ebu Muhammed er-Râzî et-Temîmî (327/938), *el-Cerh vet-Ta'dîl*, Beyrut 1271/1952,6/406; İsbahânî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Mencâye (428/1036), *Ricâlü'l-Müslim*, (thk. Abdullah el-Leysi), Beyrut 1407, 2/105; Zehebî, *Siyeru Alâmi'n-Nübeld*, 5/206; *el-Kâşif fi Ma'rifeti men lehu Rivâyetun fi'l-Kütüb*, (thk. Muhammed Avvâme), Cidde 1413/1992, 2/34.

62 Müslim, a.g.e., s. 199-200.

63 Kutlu, Sönmez, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler* Hadis Taraftarlarının İman Anlayışı Bağlamında Bir Zihniyet Analizi, Ankara 2000, s. 134.

64 Kutlu, Sönmez, a.g.e., s. 134.

Sonuç

İslam düşünce tarihini uzun süre meşgul etmiş olan *halku'l-Ku'rân ve kulların fiillerinin yaratılmışlığı* tartışmalarının, gerek ictimai gerekse fikrî açıdan etkileri olduğu gibi hadis rivâyetine yansıyan bir yönü de bulunmaktadır. Hadisçiler, karşı fikir grupları tarafından bir takım sıkıntılara maruz bırakıldıkları gibi, Buhârî'nin hayatında görüldüğü gibi, bir hadisçi bizzat bir başka hadisçi tarafından, en azından bulunduğu çevredekiler tarafından Kur'ân'ın yaratılmışlığı ile ilgili tartışmalar hakkındaki görüşü bahane edilerek tenkit edilmişlerdir.

İmam Buhârî, Kur'ân'ın mahlûkiyeti ile ilgili tartışmada ehli hadisin yanında olsa da onların ifade etmeye yanaşmadıkları bir hususa dikkat çekmiştir. Ona göre, Kur'ân'ın okunması ve yazılması yaratılmıştır. O, bu görüşüyle Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat kelâm ekolünün görüşüne temel olabilecek bir fikri dile getirmiştir. Bundan dolayı hocası ez-Zühli tarafından tenkit edilmiş ve Buhâra'ya dönüşü sırasında uğradığı Nisâbûr'dan kısa sürede ayrılmak zorunda kalmıştır. Neticede Buhârî de ilmin saygınlığına, ilmî birikimine rağmen bu konudaki görüşünden dolayı Buhâra valisi tarafından bir takım sıkıntılara maruz bırakılmıştır. Bu tür tartışmalarda ortaya koyduğu yaklaşımdan, onun, verdiği müstesna eserler yanında, bazı konularda aklı kullanarak, hadis yorum ve değerlendirmesi bakımından da farklı bir kişilik ve kimliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Bu tartışmalar netice itibarıyla hadis rivâyetine de tesir etmiş ve muhaddisler genel olarak kader meselesini savunanlardan hadis nakline çok sıcak bakmamışlardır. Onların bu tavrı sadece fikri tartışmaları bağlamaz. Ehl-i hadisin, fikrî tartışmalarda kendileriyle birlikte olmayan, Kaderî, Mürcî gibi mezhep mensuplarının rivâyetlerini alma eğiliminde olmadıkları gibi, onları bu görüşleri sebebiyle aşırı bir şekilde ve ağır bir dille eleştirmişlerdir. Mihne sebebiyle, muhaddislerin Kaderî kabul edip eleştirdikleri bazı isimler, daha sonraki hadisçiler tarafından temize çıkarılmaya çalışılmıştır. Hadisçilerin özellikle mihne hadisesinin üzerlerinde bıraktıkları tesir sebebiyle takındıkları tavır bazı âlimlerin acımasızca eleştirilmesine neden olmuş ve neticede bazı eğilimler hadis rivâyetinde etkili olmuştur. Ehl-i hadisin, zikri geçen gruplardan bazılarının rivâyetlerine sıcak bakmamalarını sadece fikrî tartışmalara bağlamak doğru değildir. Bunun dışında, sosyal ve siyasi faktörlerin olabileceği gözden uzak tutulmamalıdır.

Mihne olayları neticesinde hadis rivâyetine yansıyan, bazı cerh ve tadil alimlerinin Mu'tezile'ye mensup kişilere karşı takındıkları tavır dikkat çekmektedir. Halku'l-Kur'ân'ı kabul edenlerin bazı muhaddislerce aşırı bir şekilde tenkid edilmiş olmasından dolayı, cerh ve tadil konusunda bir âlimin veya muhaddisin görüşü ile yetinilmemelidir. Ravî hakkında diğer muhaddislerin değerlendirmeleri de araştırılmalıdır. Bu yapılmadığı takdirde, önemli bazı rivâyetlerin ihmal edilmesi neticesi doğabilecektir.

